

ادبیات کودک و نوجوان^۱

زهرا سویزی^۱

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی زنجان، زنجان، ایران

چکیده

هدف از انجام این پژوهش سیر ادبیات کودک در صد سال اخیر و پیشرفت و تعالی آن از سال ۱۳۰۰ تا به اکنون بوده است، در این مقاله موضوع ادبیات کودک و اهداف آن به طور اجمال توضیح داده شده است. تحقیق مورد نظر از منابع ادبیات کودک در کتابخانه ملی و کانون پرورش فکری کودکان بوده است و با توجه به مطالعات اینجانب در زمینه نقد و بررسی ادبیات کودک و طراحی های محتوایی کتب مذکور. موضوع این پژوهش بیان پیشینه تاریخ ادبیات کودک در این صد سال اخیر و پایه گذاران و نویسندگانی که در این زمینه تلاش نموده اند و پیرامون چگونگی تألیف هر چه بهتر کتب کودک و نوجوان اعم از محتوای درونی کتاب و موضوعات اساسی که در تألیف کتب باید توجه شود می باشد. آنچه در این نوشتار بدان دست یافتیم که تلاش نویسندگان در ابتدای مسیر رشد خود در این صد سال موجبات بروز عصری نوین در پیشرفت کتب کودک و نوجوان شد و این نوزایی تحولی اساسی در ریشه های فرهنگ کودکان نسل های بعد قرار گرفت نگرشی که تا به امروز به تقویت این فرهنگ کمک شایانی نموده است.

واژه های کلیدی: ادبیات، کودک، زبان.

^۱ داوری و گزینش توسط کنگره بین المللی زبان و ادبیات مشهد

۱- مقدمه

ادبیات کودک شاید یکی از تاثیر گذار ترین ادبیات در هر جامعه ای می باشد چرا که کودکان آیندگان نسل فردا می باشد. آنچه که ضرورت جامعه ما می باشد بازنگری و تالیف کتبی هرچه بهتر در جهت اعتلای فرهنگ کودکان ایران زمین می باشد کودکی که جوان فردا میشود باید با فرهنگ و آداب و رسوم و پیشینه تاریخی سرزمین خود آشنا باشد تصویر کتاب ها باید با روح ایرانی همخوانی داشته باشد و نگاهی نو در این زمینه می طلبد. در عصر اینترنت و فضای مجازی نگرشی نوین نویسنده و تصویرگر کتب الزامیست و کتبی در راستای اندیشه و تفکر ایرانی اسلامی.

۲- اهداف ادبیات کودکان

- ایجاد یا تقویت استعداد کنجکاوی کودکان نسبت به شناخت خداوند و هستی که خود و خلق نیز شامل آن میشوند .
- ارضاء و تامین نیاز های روانی کودکان
- پرورش قوه درک و بیان و رشد و شکوفایی استعداد علمی کودکان
- پرورش قوه تخیل کودکان که میتواند در رشد و پیشرفت و انجام و اکتشافات مؤثر باشد
- گسترش اطلاعات علمی ، تاریخی ، اجتماعی و.. کودکان
- افزایش میزان واژگان و گنجینه لغات کودکان و به تبع افزایش قدرت نگارش ، تکلم و...
- تغییر رفتارهای کودک به وضع مطلوب در اثر مطالعه داستان ها و حکایات و شرح حال ها
- سرگرم کردن و سود بخش کردن اوقات فراغت کودکان
- ایجاد علاقه به مطالعه و رغبت به کسب اطلاعات جدید
- تلطیف عواطف و احساسات کودکان^۳

ادبیات کودک در کیفیت نه تنها چیزی از ادبیات بزرگسال نباید کمتر داشته باشد بلکه از آن جا که برای انسانی کم تجربه آفریده میشود عالی تر و سازنده تر نیز باید باشد آنچه ادبیات کودکان را از ادبیات بزرگسالان متمایز میکند تفاوتی است که بین نیاز ها و امکانات کودکان بزرگسالان وجود دارد . در عین حال به علت وجوه مشترکی که در نیازهای اولیه کودکان اقوام مختلف وجود دارد اختصاصی و قومی بودن ادبیات کودکان تا حد زیادی تحت الشعاع نیازهای مشترک اطفال ملل قرار میگیرد. به همین سبب است که وجوه مشترک بسیاری در قصه های مختلف دیده میشود. همانندی ادبیات کودکان در میان ملت های مختلف دو علت اصلی دارد: یکی آن که ارزشهای اصیل انسانی میان مردم روی زمین کم و بیش یکسان است و به همین سبب شخصیت های خوب و بد داستانها به هر زبان که توصیف شوند تا میزان قابل توجهی به یکدیگر شبیه اند و دیگر اینکه گسترش ادبیات از طریق ارتباط بین ملت هاست . این ارتباط گاه به صورت لشگر کشی و گاه به صورت مراودات دوستانه یا از راه تجارت به وجود آمده است.^۴

۲-۱- ادبیات کودک

ادبیات کودکان به مجموعه آثار و نوشته ای گفته میشود که به وسیله نویسندگان متخصص برای مطالعه کودکان تهیه میشود و در همه آنها ذوق و سطح رشد و... کودکان مورد توجه است.^۵

در واقع در معنای جامع تر ادبیات مجموعه تظاهرات هنری هر قوم را که در قالب کلان ریخته شده باشد ادبیات گویند.^۶ با توجه به تعریف ادبیات کودک که در بالا ذکر شد تمام آثار علمی ، آموزشی و تفریحی چنانکه شرط دوم را داشته باشند (متناسب با نیاز و ذوق) جزو ادبیات کودکان محسوب میشوند. بعضی صاحب نظران تعریف فوق را کامل ندانسته و شرط هنرمندانه بودن و هدایتگری آنها را به سوی «رشد» نیز بر آن افزوده اند که در این صورت بعضی آثار علمی و تاریخی و... که به صورت تقریباً مستقیم و با زبان کودکانه نوشته میشود در قلمرو ادبیات کودکان قرار نمی گیرد.^۷

۲-۲- زبان و کودک از دیدگاه روانشناسی

آنچه که تاثیر ادبیات بر زبان کودک میگذارد نیز جدا از دیگر تاثرات نیست، یادگیری زبان و کودک از دیدگاه روانشناسی عبارتست از:

- فراگیری زبان در ارتباط مستقیم با مراحل رشد است.
- رابطه زبان با ذهن و تفکر ناگسستنی است .
- بالندگی گفتار فرد در گرو آموزش مهارتهای زبانی
- گوش دادن و صحبت کردن خواندن و نوشتن است.^۸

۳- پایه گذاران ادبیات نوین کودکان

در حدود سالهای ۱۳۰۰ در آذربایجان جبار عسگر زاده برای کودکان شعر و نمایشنامه و داستان مینویسد، جبار عسگر زاده (باغچه بان) نمونه یک معلم واقعی بود کودکان را خوب میشناخت و به زبان و رفتار آنان آشنا بود میتوانست جهان و هر آنچه در آن بود را از دید اطفال ببیند و این هنر اصلی او بود مجموعه اشعار او «من هم در دنیا آرزو دارم» و «افسانه بابا برفی» می باشد. در فاصله بین ۱۳۰۰ و ۱۳۲۰ نویسندگان و شعری پیدا شدند که آثاری برای نوجوانان خلق کردند همچون یحیی دولت آبادی مؤلف کتاب شهرناز و عباس یمینی شریف که اولین کتاب او «آواز فرشتگان» می باشد و به همراه جعفر بدیعی مجله کیهان بچه ها را ایجاد نمود و در سالهای بعد آثار خارجی چون افسانه های آندرسن به زبان فارسی ترجمه شدند از سال ۱۳۲۰ تحول همه جانبه ای در تاریخ انتشارات ایران پدید آمد و مجلات به نقد و بررسی مسائل کودکان پرداخت در سالهای دهه سی ترجمه آثار خارجی کودک و نوجوان رونق گرفت و در اواخر دهه سی اولین کتب تصویری به بازار آمد در سال ۱۳۴۰ نقطه چرخشی در کتب درسی پدید آمد و در زمستان ۱۳۴۱ شورای کتاب کودک کار خود را آغاز کرد شورایی مخصوص کودکان با نقد و بررسی کتب مؤثر برای بچه ها و بر گزاری جلسات و فصلنامه ها و نمایشگاه هایی که به طور تخصصی در این زمینه تشکیل شدند. در سال ۱۳۴۵ کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان به وجود آمد کانونی که کتابخانه های متعدد در سراسر کشور من جمله روستاهای محروم احداث کرد از نویسندگان دهه ۴۰ تا ۵۰ میتوان صمد بهرنگی «ماهی سیاه کوچولو» و مهدی آذر یزدی در بازنویسی های متون کهن و مهرداد بهار در «جمشید شاه» و زهرا خانلری «داستان دل انگیز ادبیات فارسی و افسانه سیمرغ» نام برد.^۹

در دهه پنجاه انقلاب اسلامی شروع نهضتی دیگر در ادبیات کودک بود شاعرانی چون قیصر امین پور با سروده زیبا و روان «ظهر روز دهم» نوعی ادبیات حماسی را وارد ادبیات کشور مینماید از عاشورا میگوید و در گریزی زیبا به دفاع مقدس میپردازد گرچه تصاویر کتاب آن پویایی لازم را ندارد ولی شعر بسیار رسا و بنیانی محکم دارد. هوشنگ مرادی کرمانی «با بچه های قالیباخانه»، مصطفی رحماندوست با اشعارش در کتاب های درسی، منوچهر احترامی با سبک ساده روان و دوست داشتنی که کودکان دهه شصت با آثار او به نشاط می آمدند نویسنده ای که در دوران حیاتش بیش از پنجاه عنوان کتاب برای کودکان نوشت و منتشر کرد که «حسنی نگو یه دسته گل»، «خروس نگو یه ساعت»، و «دزده و مرغ فلفلی» و... از آن جمله اند. و دیگر شاعران چون افسانه شعبان نژاد برای کتابهایی چون «پرنده گفت شاعرم» و «کلاغه به خورش نرسید» و «هدیه خاله نگین» که هر سه این کتب برگزیده جشنواره کتب کودک بودند، آتوسا صالحی با کتاب هایی چون «کسی خواب میمون کوچولو را ندیده» و ناصر کشاورز و سوسن طاقدیس آثاری چون «قدم یازدهم» و «شما یک دماغ زرد ندیدید؟» و فرهاد حسن زاده آثاری چون «زیبا صدایم کن»، محمد رضا بایرامی با کتابهایی چون کتاب «کوه مرا صدا زد از قصه های ساوالان» که بایرامی با این کتاب توانست جایزه خرس طلایی را از آن خود کند، حامد حبیبی با کتاب «لاک پشت پرنده»، شهرام شفیعی «خروس سبز»، "درخت گلابی" « که برنده جایزه دفاع مقدس شد، فریدون عموزاده خلیلی با کتاب هایی چون «دو خرماي نارس»، سید سعید هاشمی با کتاب های «بهار در بادیه» و «فرشته وعصا» که برگزیده جشنواره های کودک و نوجوان شد. که در دهه های بعد انقلاب برای کودکان نوشتند که در این مقاله ذکر همه نویسندگان نمیگنجد.

۴- آنچه که در تالیف و تصویر سازی کتب کودک و نوجوان مؤثر است

۴-۱- محتوای کتاب

بر اساس یک تعبیر قدیمی وقتی تعادل زندگی بهم میخورد داستان پیدا می آید و وقتی تعادل به زندگی بر میگردد داستان تمام میشود داستان حاصل اندیشه، خلاقیت و هنرمندی نویسنده است. موضوع محور اندیشه تفکر و باوری است که نویسنده تلاش میکند در داستانش آن را نشان دهد مهم ترین کارکرد موضوع در یک داستان ایجاد وحدت و انسجام در آن است. یکی از قدیمی ترین و مهم ترین عناصر داستان حرف زدن درباره یک موضوع یگانه در طول داستان است که به این عنصر داستانی در اصطلاح «وحدت موضوع میگویند»^{۱۰} و این که هدف نویسنده یا سراینده را در داستان بیان میکند. در واقع محتوای کتاب شامل چهار بخش است الف) هدف مؤلف ب) موضوع و قالب کتاب ج) عوامل د) سبک نگارش^{۱۱} ه) پی رنگ.

پی رنگ داستان روایت اتفاقات و توصیف شرایط و فضاهای پیشین و پسین است. «پی رنگ یا طرح» شمای منطقی یا به عبارت دیگر بخش نادیدنی داستان است که وظیفه ی حمل چرایی «داستان» را بر عهده دارد.^{۱۲}

از دیگر ارکان ظاهر کتاب میباشد ظاهر کتاب بایستی آراسته و تصاویر زیبا و خلاق و دارای جلدی متناسب با محتوای کتاب را باشد که این شکل ظاهری کتاب بستگی به تصاویر، صفحه آرای، نوع حروف و چاپ، قطع کتاب، نوع جنس کاغذ و صحافی آن دارد.

۴-۲- قطع کتاب

با توجه به خصوصیات خواننده باید متناسب با آن باشد.

۴-۳- تصاویر کتاب

شاید یکی از موثر ترین شیوه گیری و جذب مخاطب کودک تصاویر متناسب با متن کتابست که می بایست خلاق و دارای رنگ آمیزی های بدیع باشد و هر اندازه که مؤلف در جذب مخاطب خود موثرست تصویرگر اثر نیز به همان میزان تاثیر گزار. تصاویر نمودی از ذهنیت نویسنده بر اساس آنچه که در ذهن دارد می باشد سبک های مختلفی در نقاشی کودکان هست. غالباً و متأسفانه نقاشان در این زمینه وقت چندانی نمیگذارند و با یک تصویر بزرگ در هر صفحه زحمت خود را در خلق تصویر کم میکنند کودک امروزی نه خواهان اشکال و تصاویر کم نه خواهان نقاشی های درهم و مغشوش است.

وجود یک نقاشی و تصویر سازی مطلوب کتاب را در این حوزه به تکامل بهتری میرساند و بلاخصوص در سنین ۵ تا ۹ سال که کودک با تصاویر کتاب زندگی میکند و سالها در ذهن کودک جای میگیرد. بوده اند تصاویری که بعد چاپ به دلیل عدم آشنایی نقاش با فنون چاپ به تصاویری بی رنگ تبدیل شده اند در عین حال که این تصاویر قبل چاپ به گونه ای زیبا بوده اند اکنون با رشد علم و فناوری در زمینه کامپیوتر در عرصه تصویر سازی جهان به سمت خلق تصاویر عالی میرود. تصویرگر میتواند با بهره گیری فنونی چون کرل درایو (CorelDRAW)، فتوشاپ (Photoshop)، ایلوستریتور (illustrator)، ایندیزاین (InDesign) تصاویری نو و خلاق بیافریند شاید در ۴۰ سال پیش سخنی از اجرای کامپیوتری بر روی جلد کتب کودک نبود ولی اکنون این بیان بیشتر دیده میشود و آلتیه هایی مخصوص به آن تشکیل شده و به طور تخصصی در این زمینه فعالیت میکنند.

۵- روش تحقیق

تحقیق مورد نظر از منابع ادبیات کودک در کتابخانه ملی و کانون پرورش فکری کودکان بوده است و با توجه به مطالعات اینجانب در زمینه نقد و بررسی ادبیات کودک، مطالعاتی که بر بیش از سیصد کتب کودک در مقاطع ۵ تا ۱۳ سال صورت گرفته است و با توجه به تجربه ای خود در زمینه نویسندگی این کتب و طراحی های مختلف و تصویر سازی های محتوای درون کتب کودک داشته ام.

۶- یافته‌های تحقیق

در عصر نوزایی کتب کودک و نوجوان ایران در مسیری پیشرو به سوی حقیقت فرهنگی مناسب برای کودک و نوجوان ایرانی پیشرفت کرد و در این سیر تکاملی، دهه ۳۰ و ۴۰ اوج شکوفایی در زمینه نویسه‌های مخصوص کودکان شد و بستری مناسب برای رشد این نهال ارزشمند قرار گرفت و کتب همچون کودکانی نوپا ولی با امیدی ب فردایی بهتر برای کودک و نوجوان به مسیر تعالی پیشرفت تا جایی که در عصر امروز نویسندگانی هنرمند که نه در یک قالب نوشتاری بلکه در زمینه نقاشی‌های مفید که ذهن کودک را با تصاویر بدیع به دنیایی از فرهنگ کهن ایران زمین ببرد باز می‌نمایند.

۷- بحث و نتیجه‌گیری

ادبیات کودک با توجه به حوزه گسترده‌ای که دارد و اثری که در ذهن مخاطب خود میگذارد نیازمند توجه بیشتری می‌باشد در سالهای اخیر با توجه به رشد کمی کتب و رشد بی‌رویه بازی‌های کامپیوتری توجه کودکان به مقوله کتاب خوانی کمتر شده است و متأسفانه کتاب‌های ترجمه شده از غربیان و شرق دور باعث شده است کودکان با فرهنگ ایران زمین کمتر آشنا باشند همچنین مطالعات روانشناختی و ادبی درباره چگونگی هر چه بهتر تألیف کتب مربوط به کودک کم است لازم است مؤلفان و ناشران و نویسندگان و حتی طراحان کتب کودک بازنگری جدی در این زمینه به عمل بیاورند.

منابع

۱. ادبیات کودکان در ایران از آغاز تا دهه هفتاد، دکتر رضا شجری، انتشارات عیاران
۲. ادبیات کودکان در ایران از آغاز تا دهه هفتاد، دکتر رضا شجری، انتشارات عیاران
۳. ادبیات کودکان، علی اکبر شعاری نژاد، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۷۰
۴. تاثیر ادبیات بر زبان کودک، هدیه شریفی، انتشارات انجمن نویسندگان کودک و نوجوان، چاپ اول ۱۳۸۵، تهران
۵. تاریخ ادبیات کودکان ایران، ادبیات شفاهی در دوران باستان، محمد هادی محمدی و دیگران، نشر چیستا، چاپ نخستین ۱۳۸۰
۶. عناصر در داستان کودکان، حسین بکایی، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
۷. عناصر در داستان کودکان، حسین بکایی، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
۸. قلمرو ادبیات کودکان، رضا رهگذر، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۹. گذری در ادبیات کودکان، لیلی ایمن (آهی) و دیگران، شرکت افست (سهامی خاص) ۱۳۵۴، تهران
۱۰. گذری در ادبیات کودکان، لیلی ایمن (آهی) و دیگران، شرکت افست (سهامی خاص) ۱۳۵۴، تهران
۱۱. گذری در ادبیات کودکان، لیلی ایمن (آهی) و دیگران، شرکت افست (سهامی خاص) ۱۳۵۴، تهران
۱۲. مبانی روانشناختی تربیت، علی اکبر شعاری نژاد، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۶۸
۱۳. نکاتی درباره ادبیات کودک از نشریات شورای کتاب کودک